

SESBİLİMİN KURUCUSU EL-HALİL B. AHMED*

Dr. Ahmed Muhammed Sâlim ez-Züvey | çev. Necattin Hanay
| Recep Tayyip Erdoğan Ü. İlahiyat F.

Öz: Harflerin mahreç ve sıfatlarını ilk defa tespit eden el-Halil b. Ahmed hakkındaki bu çalışmada, Arapça harfler fizyolojik açıdan ele alınarak tetkik edilmektedir. Ayrıca bu araştırmada el-Halil b. Ahmed'in sonraki âlimlere tesiri işlenmektedir. el-Halil'in *Kitabü'l-'ayn* adlı günümüze ulaşan lügatinin mukaddimesi, ilk sistemli sesbilim çalışması kabul edilmesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: el-Halil b. Ahmed, Sesbilim, Harfler, Mahreçler, Sıfatlar.

al-Khalil as a Founder of Phonology

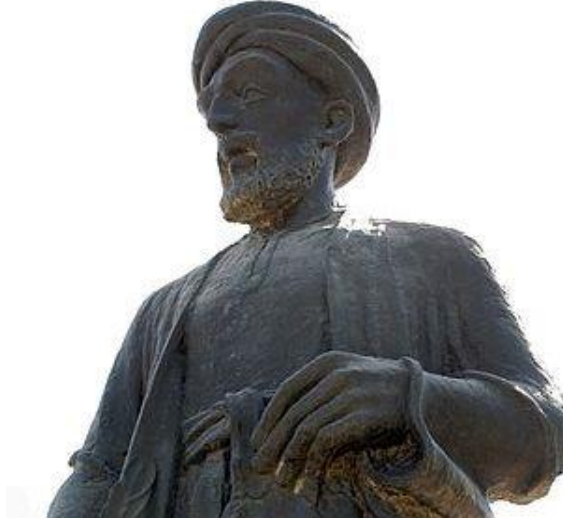
Abstract: Arabic letters are examined on the physiological perspective in this study regarding al-Khalil b. Ahmad, who is considered as the first to identify the place of articulation and characteristics of letters. What is more, al-Khalil b. Ahmad's influence on subsequent scholars is investigated in this research. The introduction of *al-Kitab al-'ayn* written by al-Khalil b. Ahmad is considered as the first systematic study phonology.

Keywords: al-Khalil b. Ahmad, Phonetics, Letters, Places of Articulation, Characteristics.

الخليل باعتباره مؤسس علم الأصوات

الملخص: يتم فحص الحروف العربية على وجهه نظر فسيولوجية في هذه الدراسة فيما يتعلق بالخليل أحمد، الذي يعتبر أول من تحديد مكان النطق وخصائص الحروف. ما هو أكثر من ذلك، يتم التحقيق النفوذ الخليل بن أحمد على العلماء اللاحقة في هذا البحث. تعتبر مقدمة من شركة كتاب العين الذي كتبه الخليل بن أحمد كأول علم الأصوات دراسة منهجية.
الكلمات مفتاحية: الخليل بن أحمد، صوتيات، رسائل، أماكن للمفصل، الخصائص.

* Çevirisini yaptığımız makale, “el-Halil b. Ahmed Râidü ‘İlmi'l-Esvât” başlığıyla Libya Seventh of April University, Edebiyat Fakültesi dergisinde (*Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, sayı 9) yayınlanmıştır. Benzer bir çalışma da Dr. Hâzım Süleyman el-Hulî tarafından yapılmıştır. (“el-Halil Râidü ‘İlmi'l-Esvât”, *Mecelletü Mecma'i'l-Lüğati'l-Arabîyyeti bi Dimeşk*, sy. 68/1) Çeviride şahıslara ait ölüm tarihleri tarafımızdan eklenmiş ve cümle/kelime ilaveleri köşeli [] parantez şeklinde verilmiştir. Bazı kelime/cümle hataları, alıntılanan kaynağa bakılarak tashih edilip tercüme edilmiştir. Makalenin sonuna da kaynakça eklenmiştir.

Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (100/718-175/791)

Basra İstiklâl Caddesindeki Heykeli

Giriş:

Arapça dilbilim çalışmaları, hicrî ikinci asırda, sesbilim konularını tespit etme ve çözümlene çerçevesinde ele alarak büyük bir gelişme göstermiştir. Bu durum, Kur'an-ı Kerim'in diline hizmetin, Arapçanın öğretilmesi ve korunması hassasiyetinin bir neticesidir. Söz konusu koruma ancak ciddi sesbilim çalışmaları ile tamamlanmaktadır. Zira Arapların farklı milletlerle bir arada bulunmalarının ardından, Arapçanın doğru bir şekilde kullanılması, hata ve bozulmadan korunması ancak bu şekilde mümkündür.

Sesbilim sahasında pek çok âlim yetişmiştir. Sınırlı imkânlarına rağmen dilbilimciler, Arap seslerini nitelemede kişisel mülahazalarına ve hassas duyularına dayanarak ilk sesbilim çalışmalarını ortaya koymuşlardır. Böylece kendi dönemlerine nispetle kıymetli ilmi neticelere ulaşmışlardır. Bu veriler, günümüz sesbilim âlimleri tarafından da dikkate değer görülmüştür.

el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidi'nin (ö. 175/791) eseri, Arap dilinin sesleri hakkında yapılmış fonetik çalışmalardan biridir. O, "sesbilimin, dilbilim çalışmasının önsözü olduğu konusunda tam bir bilinç halinde olmuş"¹ ve fonetik sistemin önemini kavramış bir müelliftir. Nitekim o, alanın ilk eseri sayılan ve ilminin derinliğini gösteren *el-'Ayn* [adlı eserinin] mukaddimesini yazmıştır. el-Halil b. Ahmed, bu ilmin sahibi ve ilk kurucusudur. Bu konu aşağıdaki maddeler çerçevesinde ele alınacaktır:

1. Ses ve harf ıstılahları arasındaki ayırım
2. Arap harflerinin mahreçleri
3. Arap harflerinin sıfatları

1. Ses ve Harf İstılahları Arasındaki Fark

el-Halil b. Ahmed, ses ıstılahını kullanmasa da, harfin sesiyle harfin ismini birbirinden ayırmaktadır. Bu durum onun, arkadaşlarına yönelttiği şu soruda açık olarak görülmektedir: "مَالِكٌ ve أَلِكٌ kelimelerindeki كٌ ve ضَرَبَ fiilindeki بٌ'ı telaffuz etmek istediğinizde nasıl söylersiniz?" Ona şöyle cevap verildi: "(بَاء) kâfun (كاف) şeklinde deriz." O da: "Siz harfi telaffuz etmeyip sadece onun ismini zikrettiniz" cevabını verdi.² Burada el-Halil'in, ses ıstılahını kullanmadığı halde, sesi kastettiği açıktır. Zira [asıl] dikkate alınması gereken yapılar değil, anlamlardır. *el-'Ayn*'in muhakkikleri yazdıkları önsözde bunu şu şekilde belirtir: "el-Halil'in ıstılahında harf kelimesiyle kastettiği şey, günümüzde bizim ses (savt) dediğimizle eşdeğerdir. Onu şöyle derken işitiriz: "Sana bir kelime sorulduğunda ve sen onun yerini [sözlüğümde] bulmak istediğinde, kelimenin harflerine bak. Eğer ondan bir tanesini bile başlıkta (el-kitâbu'l-mukaddem) görürsen, o kelime bu başlık altında mevcuttur." el-Halil'in "kelimenin harfleri" sözü, kelimenin sesi anlamın-

¹ Temmâm Hasan, *el-Luğatü'l-Arabiyyeti ma'nâha ve mebnâhâ*, Fas: Dâru's-Sekâfe, ts., s. 50.

² Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Kalem, 1966, III, 320.

dadır. O, *el-kitabu'l-mukaddem* diye isimlendirdiği başlıklarında, sesle ve dille ilgili maddelere işaret eder.”³

Bu sebeple biz el-Halil'in, harf ıstılahını kullanarak sesi kastettiği kanaatindeyiz. Daha sonra onun ardından meşhur öğrencisi Sibeveyh (ö. 180/796) gelmiş ve hocası el-Halil b. Ahmed'den etkilenerek lügavî sesin önemini idrak etmiştir. Ona göre: “Nahiv ve sarfın sahih bir şekilde anlaşılması ancak seslerin incelenmesinden sonra mümkün olur.”⁴ Çünkü nahiv ve sarf olgusu ses çalışmalarına dayanır. Ne var ki Sibeveyh de hocası gibi harf ıstılahını ses anlamında kullanan diğer bir âlimdir.⁵

Ses ıstılahı kullanımının İbn Cinnî'de (ö. 392/1002) karar bulunduğu görülüyor. Ona göre “ses, uzun ve kesintisiz nefesle birlikte çıkan bir arazdır. Ancak boğazda, ağızda ve iki dudakta sesin akışkanlığını ve uzamasını engelleyen noktalar söz konusudur. Harfin iliştigi bu yerler *makta'* diye isimlendirilir. Makta'ların değişmesine göre de harflerin tonları/sesleri farklılık arz eder.”⁶ İbn Cinnî sesle, ses tellerinin titreşiminden çıkan sesi kastetmektedir.⁷

Günümüz sesbilimcileri ise ses ve harfin arasını ayırarak bu konuya önem vermiş ve her bir ıstılahı yerinde kullanmışlardır. Dr. Temmâm Hasan şöyle der: “Sesle harf arasındaki ayırım, pratikle teori, kalıpla örnek, kelimelerin herhangi biriyle o kelimenin bulunduğu kısım arasındaki fark gibidir. Ses: duyuların yetenekleri - özellikle işitme ve görme- çerçevesinde gerçekleşen telaffuzla ilgili bir ameliyedir. Konuşma organı bir ses çıkarır, kulak onu işitir, göz de telaffuz esnasında ağızdaki hareketlerin bazılarını görür. Harf ise: belli bir oranda sesleri bir araya toplayan sesler topluluğunun adıdır. Kasların ameliyesi değil; düşünsel bir eylemdir. Ses,

³ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmîrî, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1988, I, 11.

⁴ Temmam Hasan, *el-Luğa beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye*, Fas: Dâru's-Sekâfe, ts., s. 168.

⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 434-435.

⁶ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan Hindâvî, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1985, I, 6-7.

⁷ Ramazan Abduttevvâb, *el-Medhal ilâ ilmi'l-luğa*, Kahire: Mektebe el-Hâncî, 1996, s. 85.

konuşanın ortaya koyduğu faaliyet iken; harf ise araştırmacının ortaya koyduğu bir kavramdır.”⁸

İlk Arapça sözlüğü yazan el-Halil b. Ahmed, Arap kelamı ve telaffuzu hakkında yazılmış ve her şeyden bahseden söz konusu sözlüğün sisteminin temeli olacak belli bir modele ihtiyaç duyduğunu fark etmiştir. Sesler konusunda önünde iki seçenek vardı. Birisi Süryânilerce bilinen ve Sâmî dillerinin de kullandığı *ebced* sistemi; diğeri ise harflerin noktalamasını yaparken şekil ve görüntülerini dikkate alarak onları sıralayan Nasr b. Âsım'ın (ö. 98/708) ortaya koyduğu *elif-bâi*/alfabetik sistemdir. [İkinci sisteme göre] harflerin tertibi ا، ب، ث، ج، ح، خ، د، ذ... şeklinde olmaktaydı.⁹

el-Halil, söz konusu iki sistemden hiçbirini almamıştır. Belli bir delil ve düşünceden sonra ancak uygun bir harfle başlamayı düşünmüştür. “Bu konuda imal-i fikirde bulunmuş ve kitabına elif-bâi sistemin başındaki elif ile başlamayı, illetli olduğu için uygun görmemiştir.”¹⁰ Yine هوز، أجد... şeklinde hemze ile başlayan ebced sıralamasını da esas almamıştır. Çünkü hemze sert ve vurgulu/patlarlı bir harftir, vurgu kaldırıldığında yâ (ي) vâv (و) ve elif'e (ل) dönüşmektedir.¹¹

2. Arapça Harflerin Mahreçleri

el-Halil, harflerin mahreçlerine ve konuşma organındaki yerleşimine göre tertibinin en sağlam ilmî sıralama olduğu görüşündedir. O, harflerin tamamını test ederek incelemiş ve neticede konuşmanın, bütünüyle boğaz yoluyla gerçekleştiğini tespit etmiş ve boğazın en aşağısındaki harfin başlangıç için en uygun harf olduğunu düşünmüştür.¹² el-Halil, bu konuda doğru düşüncededir. Çünkü sesin [ham] maddesi, insanın içinden çıkan havadır. Bu

⁸ Hasan, *age.*, s. 83-84.

⁹ Mehdî el-Mahzûmî, *‘Abkarî mine’l-Basra*, el-Cumhûriyyetu’l-İrâkiyye Vizâretü’l-İ’lâm, 1972, s. 36.

¹⁰ el-Halil, *‘Ayn*, I, 47.

¹¹ el-Halil, *‘Ayn*, I, 52.

¹² el-Halil, *‘Ayn*, I, 47.

sebeple boğazın dibi (أقصى الحلق) sesin çıktığı ilk nokta olmuş olur. Aliyyü'l-Kârî'nin (ö. 1014/1605) konuyla ilgili ifadesi de bunu destekler: “Her ölçü için iki uç nokta vardır. Hangisi başlangıç kabul edilirse mukabili onun bitimi olur. İnsan dik bir şekilde durduğunda baş kısmı başlangıcı, ayakları ise sonu olur. Buradan hareketle dudak, mahreçlerin ilki olur. Dudakların başlangıç noktası derinin bittiği nokta, sonu ise dişlerin olduğu yerdir. İkincisi dildir. Onun başlangıcı dişler, sonu ise boğazdır. Üçüncüsü boğaz. Onun da başlangıcı dil [kökü], sonu ise göğüştür. Eğer insan tersyüz edilirse mahreçler tam tersi bir şekilde konumlanır. Ancak sesin ham maddesi içerden gelen hava olduğuna göre, bu durumda ilk mahreç boğaz, sonuncusu ise iki dudak olur.”¹³

Mahreç: el-Halîl, *hayyiz* (bölge), *medrec* (boğumlanma noktası), *mahreç* (çıkış yeri) lafızlarını kullanan ilk kimse kabul edilir. O şöyle der: “Arapça’da 29 harf vardır. Bunlardan 25’i sahih harftir ki bunların belirli bölgeleri (*hayyiz*) ve boğumlanma noktaları (*medrec*) vardır. Dört harf ise boşluktadır. Bunlar vâv, yâ, elif-leyyine ve hemze’dir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğundan çıktığı ve dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi birinde yer bulmadığı için *cevf* diye isimlendirilmiştir. Bunlar boşlukta asılıdır. Kendilerinin cevften başka nispet edilecekleri bir bölgeleri yoktur.”¹⁴ el-Halîl, *mahreç* kelimesini diğer ikisinden daha az kullanmıştır. [Örneğin bir yerde] şöyle der: “ج, ق ve ك’in *mahrecine* gelince, ağzın sonunda dil kökü ile küçük dilin arasındadır. ع, ح, ه, خ, غ’in *mahreci* ise boğazdır.”¹⁵

Şu sözlerinden de anlaşıldığı üzere el-Halîl’in, *hayyiz* terimiyle harflerden birkaçının bir arada bulunduğu bölgeyi/alanı kastettiği görülmektedir: “ط, د ve ت aynı alandadır (*hayyiz*).”¹⁶ “Harfin *medreci*”ni ise harfin başlangıç noktası anlamında kullanmıştır. Boğum-

¹³ Ali b. Sultan el-Kârî, *el-Menhecû'l-fikriyye şerhu'l-mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Mısır: Şeriketü Mektebe, 1948, s. 11.

¹⁴ el-Halîl, *Ayn*, I, 57; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzibü'l-lüğa*, thk. Abdusselam Harun, Mısır, 1964, I, 48.

¹⁵ el-Halîl, *Ayn*, I, 52; Ezherî, *Tehzib*, I, 44.

¹⁶ el-Halîl, *Ayn*, I, 58.

landığı yerin evvelinden havanın aktığı yoldur. Cevf (med) harflerinden bahsederken bu sebeple şöyle demiştir: “Ne dil, ne boğaz ne de küçük dilin boğumlanma noktalarından (medrec) bir yere ilişirler, ancak boşlukta akarlar.”¹⁷ Mahreç ıstılahıyla da kendisinde bir direncin [yani akciğerlerden çıkan havanın mukavemetinin] hâsıl olduğu yeri kastetmektedir. Onun şu ifadesi bunu gösterir: “Üç harf [fe, bâ, mim], dudak (şefevî) harfidir. *Mahreçleri*, iki dudak arasındır.”¹⁸

Öğrencisi Sîbeveyh, söz konusu kavramlar konusunda hocasını takip etmiştir. Fakat o, *mahrec* kelimesini merkeze koymuş ve *hayyiz* ıstılahı yerine müradifi olan *el-mevdi'* (الموضع) kelimesini kullanmıştır.¹⁹ İbn Ya'îş (ö. 643/1245) de mahreci, “kendisinde sesin son bulduğu *makta*” şeklinde tarif etmiştir.²⁰

Çağdaş sesbilimciler ise *mahreci*, yukarıdaki tanımlara uygun, pek çok şekilde tarif etmişlerdir. Bergsträsser (ö. 1933) şöyle tarif eder: “Mahrec veya muhrec, harfin çıktığı ya da çıkarıldığı ağız ve etrafındaki bölgedir.”²¹ Mario Andrew Pei (ö. 1978) şöyle der: “Arapçanın sesleri arasındaki ayırım, ister ağız veya genizden gelsin, sesin sürekliliğine, işitilme derecesine ve çıkış (intâc) kuvvetine dayanır. Tüm bunların da ötesinde mahrece dayanır. *Mahrec* ise harfin, konuşma organında şekil aldığı sınırlı bir noktaya işaret eder.”²²

Bu durumda *mahrec* şöyle tanımlanır: Havanın belli bir yerden akması ve sesin oluşması için iki uzvun birleştiği yerdir.

Mahreç teriminin söz konusu kullanımı için [batılı] çağdaş dilbilimciler bir karşılık bulamamışlardır. Dr. Mahmud Sa'rân'ın şöyle dediğini görmekteyiz: “Arab'ın “harfin mahreci” (mahracu'l-harf)

¹⁷ el-Halil, *'Ayn*, I, 57.

¹⁸ el-Halil, *'Ayn*, I, 51.

¹⁹ Bk. Sibeveyh, *el-Kitab*, IV, 433, 434-436, 453, 461, 464, 486, 479.

²⁰ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufassal*, Kahire: Mektebe el-Mütenebbî, X, 125.

²¹ Bergsträsser, *et-Tatavvuru'n-nahvi li'l-lügati'l-Arabiyye*, trc. Ramazan Abduttevvab, Kahire: Mektebe el-Hâncî, 1994, s. 11.

²² Mario Pei, *Ususü ilmi'l-lügâ*, trc. Ahmed Muhtar Ömer, Camiatü Trablus, 1973, s. 78.

diye ifadelendirdiğini batılı çağdaş dilciler, “telaffuz yeri” (mevdiu’n-nutk) diye isimlendirmiştir.”²³

Harfin mahrecini belirleme yöntemine gelince, el-Halil b. Ahmed onu şöyle izah etmektedir: “Ağız elif ile açılır ve ardından [mahreci belirlenecek] harf [cezimli] söylenir: أَحْ، أَتْ، آتْ، آبْ gibi.”²⁴ O, harfi harekeli değil sükûnlu iken test etmektedir. Çünkü hareke, harfin konumunu değiştirmektedir. İbn Cinnî söz konusu yöntemi şu sözleriyle açıklamaktadır: “Bir harfin sesini öğrenmek istersen, yapacağın şey: o harfi harekeli değil, sakın olarak söylemendir. Çünkü hareke harfi yerinden oynatır ve onu, parçası olduğu harfe doğru çeker. Sakin harfle de söze başlanmayacağı için, harften önce kesreli bir vasıl hemzesi getirir ve şöyle dersin: إِحْ، إِقْ، إِكْ... Diğer harfler de bunun gibidir.”²⁵

Bu itibarla el-Halil b. Ahmed, ister telaffuz noktasının *mahrec* diye isimlendirilmesinde, ister harfleri [yerini belirlemek için deneysel bir yöntemle] test etmede olsun önde gelen bir müelliftir.

Arapça Harflerin Çıkış Yerlerinin Beyanı: el-Halil, harfleri *sahih* adını verdiği ünsüz ve *cevf* adını verdiği ünlü harfler şeklinde ikiye ayırıp, sayılarını 29 olarak belirledikten sonra boğaz ile iki dudak arasına hasrettiği konuşma organının kısımlarını tanımlamış ve harflerin yerlerini belirlemiştir. O şöyle der: “Arapçada 29 harf vardır. Bunlardan 25’i sahih harftir ki bunların belirli bölgeleri ve boğumlanma noktaları vardır. Dört harf ise [boğaz ve ağız] boşluğundadır. Bunlar vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze’dir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğundan çıktığı ve dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi birinde yer bulmadığı için *cevf* diye isimlendirilmiştir. Bunlar boşlukta asılıdır. Kendilerinin *cevf*ten başka nispet edilecekleri bir bölgeleri yoktur.”²⁶

²³ Mahmud es-Sa’rân, *İlmu’l-luğa*, Beyrut: Daru’n-Nehda, ts., s. 181.

²⁴ el-Halil, *‘Ayn*, I, 47; İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vdğr., Kahire: Dâru’l-Meârif, ts., I, 18.

²⁵ İbn Cinnî, *İrâb*, I, 6-7.

²⁶ el-Halil, *‘Ayn*, I, 57-58; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

el-Halil, harflerin mahreçlerini dikkatle belirleyerek boğaz²⁷dan başlar. “Boğazda bulunan harfler en aşağıdan yukarıya sırasıyla ع, ح daha sonra da ه harfleridir. Mahreç yakınlıkları sebebiyle, şayet ح harfindeki kısıklık/boğulma (بَحَّة) olmazsa ع'a; ه harfindeki heh-he [takviye/vurgu] (هَهَّة) ya da hette (هَتْة) sıfatı olmazsa ح'ya benzer. Ardından aynı bölgede yer alan خ ve غ harfleri bulunur. [Bu beş harfin] tamamı boğazdan çıkan (halkî) harflerdir.²⁸ Başka bir yerde de o şöyle der: “ع، ح، ه، خ، غ boğaz harfleridir. Çünkü başlangıç noktası boğazdır.”²⁹

Bu itibarla boğaz harfleri el-Halil'e göre ع، ح، ه، خ، غ şeklinde sıralanır.

Sibeveyh boğazı, dibi (أقصى), ortası (وسط) ve üstü (أدنى) şeklinde üç kısma ayırmaktadır. “Boğazın üç kısmı vardır: Dibinde ء، ه ve ا; ortasında ع ve ح; üstünde de غ ve خ mahreçleri bulunur.”³⁰ Böylece boğaz harfleri ona göre yedi olup ا، ه، ع، ح، غ، خ şeklinde sıralanır.

Sibeveyh hemze konusunda, “hemzenin mahreci boğazın dibindedir”³¹ diyen hocası el-Halil b. Ahmed'den istifade etmiştir.

Suyûti'nin (ö. 911/1505) İbn Keysân'dan (ö. 299/911) naklettiğine göre: “el-Halil'den şöyle nakledildiğini işittim: Hemzeyle (أ) başlamadım. Çünkü hemze noksanlaşır, değişir ve hazfe uğrar. Elifle (إ) de başlamadım. Çünkü o, ne bir isim, ne de bir fiilde -zâid veya mübdel olması hariç- kelime başında gelmez. He (ه) ile de başlamadım. Çünkü mehmûstur, hafidir, sesi yoktur. Bu yüzden ikinci bölgeye geçtim. Orada ع ve ح vardı. ‘Ayn’ın daha açık ve net

²⁷ Boğaz (halk), hançere ile ağız arasındaki bölümdür. Bazen bu kısım boğaz boşluğu diye de isimlendirilir. Bu boşluk, dilin köküyle boğaz duvarı arasındaki yerdir.

²⁸ el-Halil, ‘Ayn, I, 57-58; Ezheri, *Tehzib*, I, 48.

²⁹ el-Halil, ‘Ayn, I, 58; İbn Manzur, *Lisan*, I, 17.

³⁰ Sibeveyh, *el-Kitab*, IV, 433.

³¹ el-Halil, ‘Ayn, I, 52; Ezheri, *Tehzib*, I, 44.

olduğunu gördüm ve telifte en güzeli olsun diye ‘ayn’la (ع) başladım.”³²

Bu izah, el-Halîl’in hemze ile başlamamasının kuvvetli ve açık bir delilidir.

Modern ses laboratuvarlarıyla desteklenen çağdaş sesbilimi âlimlerinden bir kısmı, hemzeyi boğazın dibine, diğerleri de hançereye yerleştirmek suretiyle, hemzenin mahreci konusunda el-Halîl ve Sibeveyh’le ittifak halindedir.³³

Böylece el-Halîl, “hemzenin mahreci boğazın dibindedir” ifadeleriyle hemzenin çıkış yerini belirleyen ilk kişidir. Sibeveyh ve diğerleri de onun tespitiyle hareket etmişlerdir.

Elif (ا) harfi: el-Halîl şöyle diyerek *elif* harfi için *cevf* adını verdiği müstakîl bir mahreç belirlemiştir: “Arapçada 29 harf vardır. Bunlardan 25’i sahih harftir ki bunların belirli bölgeleri ve boğumlanma noktaları vardır. Dört harf ise boğaz ve ağız boşluğundadır. Bunlar vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze’dir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğundan çıktığı ve dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi birinde yer bulmadığı için *cevf* diye isimlendirilmiştir. Bunlar boşlukta asılıdır. Kendilerinin *cevf*ten başka nispet edilecekleri bir bölgeleri yoktur.” Çoğunlukla da şöyle diyordu: “Elif-i leyyine, vâv ve yâ, *hevâi* yani boşluktaki harflerdir.”³⁴

Tüm bu verilerden hareketle el-Halîl’in, elif-i leyyineyi herhangi bir mahrece iliştiemediği anlaşılmaktadır. Bu ifadeleriyle söz konusu harfin en önemli özelliklerinden birini tespit etmiş oluyor ki o da, telaffuz esnasında havanın serbest bir şekilde akmasıdır. el-Halîl’in buradaki tespiti, elif’i hemzenin mahreciyle bir tutan Sibeveyh’in çalışmasından daha doğrudur. Çünkü el-Halîl, “elif’in mec-

³² Suyûti, *Muzhîr fî ulûmi’l-luğati ve envâihâ*, şrh. Muhammed Ahmed Câdulmevla vdğr., Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts., I, 90.

³³ Jean Cantineau, *Durûs fî ilmi esvâti’l-Arabiyye*, trc. Sâlih el-Karmâdi, Tunus: Mektebe Merkez ed-Dirâsât ve’l-Buhûs, 1966, s. 33; Sa’rân, *İlmu’l-lûğa*, s. 157; Abdüttevâb, *el-Medhal*, s. 56.

³⁴ el-Halîl, ‘*Ayn*, I, 57-58; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

rası ağzın tamamıdır, boğaz harfi değildir” şeklindeki modern çalışmaların ulaşılmış olduğu verilerle uygunluk arz etmektedir. İbrahim Enis, Sibeveyh’in elif’i boğaz harfleri kapsamında saymasını açıklamaya çalışmış ve şöyle demiştir: “Muhtemelen Sibeveyh, “elif” kelimesiyle kendi döneminde aşına olunmayan bir ıstılah olan “hemze”yle kastedilenin ne olduğunu izah etmeyi arzulamıştır. Ya da o dönemde bu ıstılah yeni idi. Dolayısıyla açıklama sadedinde, daha yaygın ve aşına olunan müradifini kullanmıştır. O da “elif” ifadesidir.”³⁵ Fakat ben, bu görüşle çelişen delillerin varlığı sebebiyle İbrahim Enis’le aynı fikirde değilim. Sibeveyh, elif’i zikrederken hemze’nin açıklamasını kastetmemiştir. Bunun delili ise şudur: Şayet Sibeveyh böyle bir şeyi kastetmiş olsaydı, o zaman ona göre Arapça harfler 28 tane olurdu [ki harflerin sayısı ona göre de 29’dur]. Ayrıca Sibeveyh’in harflerle ilgili ortaya koymuş olduğu sıralamada, elif ile hemze arasındaki atıf harfi olan vav’ın varlığı da bunu nakzetmektedir. Zira malumdur ki atıf, farklılığı (muğayeret) iktiza eder. Yine kitabının başka bir yerinde Sibeveyh’in bizzat kendisinin sözü de [buna delildir]: Hemze, ağza en uzak ve en dipteki harftir. “he” de böyledir. Çünkü altı harf içinde hemze’ye ondan daha yakını yoktur. Ancak elif, ikisi arasında yer alır.”³⁶

He (هـ): Çağdaş dilcilere göre boğazın dibinden çıkan harflerendir. Bazılarına göre de hançereden çıkar.³⁷

‘ayn (ع) ve ha (ح): modern dilcilere göre boğazın ortasından; bazılarına göre de boğazdan çıkar.³⁸

Ğayn (غ) ve hı (خ): günümüz dilcilerinden bazılarına göre boğazın üstünden (أدني الحلق) çıkan harflerdir. Bazıları da kef’le (ك) birlikte damak harflerinden olduğunu söyler.³⁹

³⁵ İbrahim Enis, *el-Esvâtü’l-lüğaviyye*, Mısır: Mektebetü Anglo el-Mısriyye, 1987, s. 115.

³⁶ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 102.

³⁷ Jean Cantineau, *Durûs*, s. 23; Sa’rân, *İlmu’l-lüğâ*, s. 179.

³⁸ İbrahim Enis, *Esvât*, s. 88; Sa’rân, *İlmu’l-lüğâ*, s. 178; Kemal Bişr, *el-Esvâtü’l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetü’ş-Şebâb, s. 121.

el-Halîl b. Ahmed'e göre boğaz harflerinden sonra qâf (ق) ve kef (ك) gelir. Bunlar küçük dil-damaksı (lehevî) harflerdir. Kef harfi daha yukarıda⁴⁰ yani ağzın çıkışına daha yakındır. Yine o, şöyle der: ق ve ك harfleri lehevî harflerdir. Çünkü başlangıç yerleri küçük dildir.⁴¹

Sibeveyh, bu iki harfin mahrecini "dilin kökü ile damak arasından ق harfi, dışarı doğru onun az aşağısından da ك harfi" şeklinde sınırlar.⁴²

Sibeveyh'in zikrettiği yukarı damak günümüzde yumuşak damak olarak bilinen şeydir. -Damak sonunda küçük dil diye bilinen bir et parçası sarkar ki bu yumuşak parça damaktan sayılır. Sarkan bu parça, kapak diye de bilinir. [Damak sonu] hareketli et parçasıdır ve küçük dil ile biter.⁴³- Bunu bildiğimize göre şunu söyleyebiliriz: Sibeveyh, qâf ve kef'in söz konusu mahreçlerinin bilinmesi ve tespitinde el-Halîl'den istifade ederek onu takip etmiştir.

Modern ses verilerine sahip çağdaş dilbilimciler, qâf harfinin lehevî olduğu konusunda el-Halîl ve Sibeveyh'le aynı fikirdedirler.⁴⁴ Kef harfi konusunda ise, -fikri el-Halîl'den alarak mahreci ayıran-Sibeveyh'in hassas tespitine katılmaktadırlar. Kef'in sesiyle ilgili şöyle derler: ك damağın dibinden (aksa'l-hank) çıkan harftir.⁴⁵ Bazıları da "damak sesi" (savgun tıbâqî) şeklinde tabir eder.⁴⁶ İki

³⁹ İbrahim Enis, *Esvât*, s. 87-88; Ahmed Muhtar Ömer, *Dirâsetü's-savti'l-lügavi*, Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1991, s. 318; Abdüttevâb, *el-Medhal*, s. 53.

⁴⁰ el-Halîl, *'Ayn*, I, 58; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

⁴¹ el-Halîl, *'Ayn*, I, 58.

⁴² Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 433.

⁴³ Muhammed Hilmî Hüleyl, "el-Lügaviyyât et-tatbikiyye ve mu'cemuhâ", *Mecelletü el-lisâni'l-Arabî*, sy. 22, s. 54.

⁴⁴ Jean Cantineau, *Durûs*, s. 23; İbrahim Enis, *Esvât*, s. 86.

⁴⁵ Jean Cantineau, *Durûs*, s. 23; İbrahim Enis, *Esvât*, s. 83.

⁴⁶ Temmâm Hasan, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-lüğa*, Fas: Dâru's-Sekâfe-Dâru'l-Beydâ, 1985, s. 120; Ahmed Muhtar, *Dirâse*, s. 318.

arasında bir fark yoktur. Zira yumuşak damak yardımıyla telaffuz edilen ses, damak (tbaq) sesi diye de bilinir.

el-Halil'e göre qâf ve kef'ten sonra cîm, şîn, dâd harfleri gelir. "Cîm (ج), şîn (ش) ve dâd (ض) dil/damak ortası (şecriyye) harfleridir. Çünkü başlangıç yerleri, ağzın genişleyen yeri yani ortasıdır."⁴⁷

Sîbeveyh ise cîm, şîn ve yâ(ي)'nın mahrecini dilin ortası ile damak arası; dâd'ı ise dilin ön yan tarafı ile azı dışı arasında tespit etmiştir.⁴⁸

Bu itibarla el-Halil, cîm, şîn ve dâd harflerini aynı bölgeye koymuş fakat Sîbeveyh cîm ve şîn ile beraber yâ harfini de zikretmiş, dâd'ı (ض) ise bu mahreçlerin peşi sıra konumlandırmıştır. Çağdaş dilbilimcilerin "sert damak veya damak çukuru" ifadeleri, her iki âlimin "şeceru'l-fem" ve "vasatü'l-fem" tabirlerinin müradifidir. Sîbeveyh, ifade farklılığıyla birlikte, cîm ve şîn harflerinin mahrecinde hocası el-Halil'e uymuş ve bunlara yâ harfini de ilave etmiştir. el-Halil'in, yâ harfini herhangi bir mahrecde zikretmediğini bildiği halde o, hepsini (cîm, şîn, yâ) aynı bölgeye yerleştirmiştir. Dâd harfini ise, cîm ve şîn mahrecini takip eden yere yerleştirmiştir ki bu daha doğru bir tespittir.

Çağdaş dilciler ise cîm, şîn ve med harfi olmayan yâ'nın mahrecini orta/çukur damak olarak belirlemişlerdir.⁴⁹ Dâd'ın (ض) sesini ise dış-dışeti (esnâni-lisevi) diye vâsifetmişlerdir.⁵⁰ Dâd'ın bu modern yorumu önceki tespitlerden -Sîbeveyh'inki bunlardan biridir- ayrılmaktadır. Bu, harfi tanımlarken öncekilerin yanıldığı anlamına gelmez. Çünkü sesler, tabiatı gereği zamanın geçmesinden etkilenir ve mahrecinden sapsalmalara maruz kalması da mümkündür. Dolayısıyla Sîbeveyh'in bahsettiği dâd ile günümüzde bilinen dâd farklıdır. O şöyle der: "Eğer ıtbak sıfatı olmazsa ط harfi د harfine; ص harfi س'e; ظ harfi ذ'e dönüşür; ض harfi ise konuşmadan düşerdi.

⁴⁷ el-Halil, 'Ayn, I, 58; Ezherî, Tehzîb, I, 58.

⁴⁸ Sîbeveyh, el-Kitâb, IV, 433.

⁴⁹ Temmâm Hasan, el-Luğa, s. 79; Ahmed Muhtar, Dirâse, s. 317.

⁵⁰ Temmâm Hasan, Menâhic, s. 120; Ahmed Muhtar, Dirâse, s. 316.

Çünkü bulunduğu yerde kendisinden başka bir harf yoktur.”⁵¹ İşte bu dâd harfine, diğer seslerden herhangi biri mukabil değildir. Aynı zamanda bu, Sibeveyh’in tanımının, o zamanki Arab’ın telaffuzuna uygun güvenilir bir tanımlama olduğuna delildir.

Ses biliminde Sibeveyh ve diğerlerinin yolunu aydınlatan el-Halîl b. Ahmed, bu konuda ulaşılan noktanın öncüsüdür.

el-Halîl b. Ahmed’e göre damak ortası harflerden sonra ز، س، ص mahreci gelir ki bunlara [dil ucu harfleri anlamında] *esliyye* adını verir. Çünkü bunların mahreci dilin ucu yani dilin keskin tarafıdır.⁵² el-Halîl bunları aynı bölgeye koymuştur. Sibeveyh bu harflerin mahrecini dil ucu ve ön dişlerin az yukarısının arası ile sınırlar. O, şöyle der: “dil ucuyla ve ön dişlerin az yukarısının arasından ز، س ve ص mahreci bulunur.”⁵³ Sıralaması aksi olmakla beraber Sibeveyh, el-Halîl’e tabi olmuş oluyor. Aynı şekilde Sibeveyh ط، د ve ت harflerini öne almasıyla da ona muhalefet etmektedir. Çağdaş dilciler ise sâd, sîn ve zay’ın yer aldığı bölgenin tı, dâl ve te’nin yer aldığı bölgeden önce olduğu konusunda el-Halîl’le aynı görüştedirler. Dr. Kemal Bişr şöyle der: “Sîn, zay ve sâd harflerini telaffuz etmemiz, tı, dâl ve te’nin telaffuzundan öncedir.”⁵⁴

el-Halîl’e dönersek onun söz konusu harflerin başlangıç noktasının dilin ucu (أسلة اللسان) olarak zikrettiğini görürüz. “Esletü’l-lisân, dilin uç kısmı, ince kısmıdır. Dilin ucu (zelk), başı (re’s), sivri kısmı (hadd), ön kenarı (taraf) olarak da bilinir.”⁵⁵ Bu iyi ve güvenilir [bir tanımlamadır]. Sibeveyh’in kullandığı “tarafu’l-lisân” ifadesiyle aynıdır. Fakat o, “ön dişlerin az yukarısı” ilavesiyle incelikli bir bakış ortaya koyar.

Modern sesbilim âlimleri ise sîn, zay ve sâd harflerini tı, dâl, te ve dâd harflerine katarak hepsini tek mahrece indirgemişler ve

⁵¹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 436. Dâl’in (د) mukabili olan tı (ط) harfi, cehr sıfatı olan tı’dır.

⁵² el-Halîl, *Ayn*, I, 58; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

⁵³ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 433.

⁵⁴ Kemal Bişr, *el-Esvât*, s. 120.

⁵⁵ Muhammed Hilmî Hüleyl, “el-Lügaviyyât”, s. 55.

esnânî-lesevî (dil ucu ile üst ön diş eti) diye vasfetmişlerdir. Bazılarını da öncekilerin *eseliye* isimlendirmesini kullanmıştır.⁵⁶

el-Halil'e göre eseli harflerden sonra ön damak (nit'iyye) harfleri gelir. “ط, د ve ت aynı bölgededir ve o da ön damaktır. Çünkü çıkış noktası üst ön damaktır.”⁵⁷

النَّطع: “üst damağın ön kısmıdır. Kertik gibi kendisinde tırtıkların olduğu ön damak kemiğine yapışık damak derisidir. Damağın bu kısmında dilin yeri vardır.”⁵⁸ Bu itibarla çağdaş dilbilimcilere göre *nit'* ıstılahının mukabili “sert damak veya ön damak çukuru”dur.

Sibeveyh, bu harflerin tertibinde el-Halil'le aynı görüştedir; lakin çıkış yerleri konusunda ona muhaliftir. Şöyle der: “Dil ucuyla ön dişlerin dibi arasında tı, dâl ve te'nin mahrecidir.”⁵⁹ Söz konusu ifade, bu harflerin mahreci için doğru bir tespittir. Sibeveyh, kendinden sonrakiler için bu konuda umde olmuştur.

Çağdaş ses bilimcilerin, bu mahreçle ilgili ifadeleri Sibeveyh'in ifadesine yakındır. Onlar, harfleri *esnânî-lesevî* diye isimlendirmişlerdir.⁶⁰

el-Halil'e göre, damak harflerinden sonra diş eti (*lesevî*) harfleri gelir. “ط, د ve ت *lesevî* harflerdir. Çünkü başlangıç noktası diş etidir.”⁶¹ el-Lisse veya el-Lesse: dişlerin kökünün üzerindeki ettir (iç diş eti).⁶² Şu ifadeleriyle İbn Ya'îş, el-Halil'e tabi olmaktadır: “ط, د ve ت aynı bölgeden çıkar. O da dil ucuyla ön dişlerin kökü (usûlü's-senâya) arasındadır. Biri diğerinden daha üsttedir. Bunlar *lesevî* harflerdir. Çünkü başlangıç noktaları diş etidir.”⁶³ İbn Ya'îş'in tanımlamasındaki “usûlü's-senâya” ifadesi doğru değildir.

⁵⁶ Temmâm Hasan, *el-Luğa*, s. 79; Ahmed Muhtar, *Dirâse*, s. 316.

⁵⁷ el-Halil, *Ayn*, I, 58; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 4461.

⁵⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 433.

⁶⁰ Temmâm Hasan, *Menâhic*, s. 121; Ahmed Muhtar, *Dirâse*, s. 316.

⁶¹ el-Halil, *Ayn*, I, 58; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

⁶² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 3996.

⁶³ İbn Ya'îş, *Şerh*, X, 125.

Çünkü metnin aslı Zemahşeri'de, "ön dişlerin ucu" (etrâfû's-senâya) şeklindedir.⁶⁴ "Dilin ucuyla ön dişlerin ucu arasından" ifadelerine sahip Sibeveyh'e göre de bu böyledir.⁶⁵ O, el-Halîl'in sıralamasında olduğu gibi harfleri "ظ, ذ, ث" şeklinde dizmiştir. Müberrid (ö. 285/899), harfleri "üst" ön dişlere has kılmıştır⁶⁶ ki bu ince bir tespittir. Zira hava, dilin üst yüzeyinden akar ve çıkış esnasından ise üst dişlere temas eder. Alt ön dişler ise dilin ucu, onunla çıkan hava arasını tıkar ve hava, alt ön dişlere temas etmez. İhtimaldir ki el-Halîl bu harfleri diş etine (lesevî) nispet etmesi havanın, çıkış esnasında ön tarafta sıkışarak bir kısmının diş etlerine çarpması sebebiyledir. Bu sebeptendir ki diş eti bu harflerin mahreci değil, bölgesidir.

Çağdaş ses bilimciler ise bu sesleri dişlere nispet etmiş ve diş arası harfleri diye isimlendirmişlerdir.⁶⁷

el-Halîl'e göre lesevî harflerden sonra ra (ر), lâm (ل) ve nûn (ن) harfleri gelir. Şöyle der: "ra, lâm ve nûn dil ucu/önü (zülkiyye) harfleridir. Çünkü bunların başlangıcı dilin ucudur. Dil önünün iki kenarı arasındaki bölgedir."⁶⁸ el-Halîl, bunları aynı bölgeden harfler saymıştır. el-Halîl'in ifadesi şöyledir: "râ, lâm ve nûn dil ucu (zülk, tekili ezlak) harfleridir. "Dilin ucu" [ifadesi] "mızrak ucu" [ifadesi] gibidir."⁶⁹

İbn Manzûr (ö. 711/1311) şöyle der: "Zelak, bir şeyin keskinliğidir. Her şeyin sınırı, onun ucudur. Her şeyin ucu, onun sınırır. Zülk harfleri, dilin ön kenar harfleridir."⁷⁰

Sibeveyh ise, bu üç harfî tek mahreçte saymamış, aksine her biri için ayrı bir mahreç tahsis etmiştir. Ona göre lâm, dilin kenar-

⁶⁴ Zemahşeri, *el-Mufasssal fî ilmi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru'l-Cil, ts., s. 394.

⁶⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 433.

⁶⁶ Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberrid, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdulhâlık Adîme, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1963, I, 193.

⁶⁷ Temmâm Hasan, *Menâhic*, s. 126; Ahmed Muhtar, *Dirâse*, s. 315; Abdüt-tevvâb, *el-Medhal*, s. 44.

⁶⁸ el-Halîl, *'Ayn*, I, 58.

⁶⁹ Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 1512.

larından ucuna kadar olan kısımlarıyla kendisine karşılık gelen ön azı dişleri, kanik (köpek) ve kesici dişlerin az üstündeki üst ön damak arasından çıkar.⁷¹ Nûn'un mahreci, dilin kenarlarından ucuna kadarki kısmıyla kendisine karşılık gelen kesici dişlerin az üstündeki üst ön damak arasındadır. Nûn'un mahrecinden, râ harfi de çıkar. Ancak lâm harfine meylinden (inhiraf) dolayı dilin üst kısmına az girgindir.⁷²

Modern sesbilim araştırmacıları ise lâm, nûn ve râ için tek bir mahreç belirlemişlerdir ki o da dilin ucuyla beraber iç diş etidir.⁷³

Bu itibarla el-Halil ve Sibeveyh'in söz konusu harflerin mahrecini belirleme konusunda doğruya daha yakın olduklarını söyleyebiliriz. Çağdaş sesbilimcilerin tespitleri ise onların ortaya koyduklarından sadece ıstılah açısından farklıdır. Bu ise şekli bir ihtilaf olup öze ilişkin değildir.

el-Halil'e göre *zülkiyye* harflerinden sonra ف, ب ve م harfleri gelir. O şöyle der: fâ, bâ ve mîm şefeviyye/şefehiyye (dudak) harfleridir. Çünkü bunların başlangıç noktası dudaktır.⁷⁴ İnce bir ayırımla birlikte Sibeveyh de el-Halil'e uymaktadır. O, fe harfini alt dudağın içi ile üst ön dişlerin ucu; bâ, mim ve vâv mahrecini de iki dudak arasından sayar.⁷⁵

Sibeveyh'in söz konusu mahreçteki harflere ilave ettiği vâv harfinin çıkış yerini, el-Halil bilmiyor değildi. Bilakis o, bu harfleri arz ederken ince bir ayırım gözetiyordu. O şöyle demektedir: "Üç tane de dudak harfidir: fe, bâ, mim. Çıkış yerleri iki dudak arasındadır. Özellikle sahih harflerden sadece bu üç harfin çıkışı esnasında dudaklar hareket eder."⁷⁶ Buradan anlaşılıyor ki el-Halil, vâv'ın dudak harfi olduğunu biliyordu fakat o, illetli harflerden biriydi. el-

⁷¹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, II, 405. Bulak baskısı. Dâru'l-Kalem baskısında bu kısım yoktur.

⁷² Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 433.

⁷³ Temmâm Hasan, *Menâhic*, s. 132; Ahmed Muhtar, *Dirâse*, s. 316; Abdüt-tevvâb, *el-Medhal*, s. 47.

⁷⁴ el-Halil, *'Ayn*, I, 58; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

⁷⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 433.

⁷⁶ el-Halil, *'Ayn*, I, 51-52.

Halil'in vâv'la ilgili konuşması esnasındaki ifadeleri de bunu tekit etmektedir: "vâv'ın hareket noktası (medreci) iki dudak arasından da devam etmektedir."⁷⁷ Sibeveyh ise üç harf-i med vâv, yâ ve elif hakkında şöyle der: "Bunlar, sesin nefese bağlı olarak aktığı (mehmûs) harflerden farklıdır. Bunlar lîn ve med harfleridir. Mahreçleri sesin nefesinden dolayı geniştir. Bunlardan ne daha geniş bir mahrece, ne de daha uzun bir sese sahip harf vardır. Bu harflerden biri üzerinde vakfedersen ne dudağı ne dili ne de boğazı diğer harflerde olduğu gibi kapatırsın."⁷⁸ İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ise dudaktaki vâv harfinin, günümüz ulemasının yarım hareke diye nitelediği med harfi olan vâv'dan ayrı olduğunu belirtmektedir.⁷⁹

Modern ses bilimciler ise fe harfinin mahrecinin yeri konusunda el-Halil'e; sınırları konusunda da Sibeveyh'e uymaktadırlar. Onlara göre fe, dudak-diş (şefehî-esnânî) harfidir.⁸⁰ Bâ, mîm ve vâv'ın tamamını da şefevî olarak niteleyerek mahreçleri konusunda aynı şekilde hareket etmişlerdir. Ancak vâv harfinin telaffuzu esnasında dilin, damağın dibine (aksa'l-hank) yaklaştığını mülahaza etmişlerdir. Dolayısıyla vâv'ın en ince nitelemesinin "damağın dibinden" veya "şefevî-damak dibi" şeklinde belirtilmesi olduğunu ifade ederler.⁸¹

Kadim ulemanın, vâv'ın mahrecini dudaklara nispet etmesi, [telaffuz esnasında] dudakların yuvarlak olması sebebiyledir. Bu da gösteriyor ki dil, net bir şekilde damağa yaklaşmaz.

Ardından el-Halil'e göre, cevf harfleri gelir ki konuyla ilgili o, şöyle der: "Arapça'da 29 harf vardır. Bunlardan 25'i sahih harftir ki bunların belirli bölgeleri (hayyiz) ve boğumlanma noktaları

⁷⁷ Ezherî, *Tehzib*, I, 51.

⁷⁸ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 176.

⁷⁹ İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kirââti'l-aşr*, mhk. Ali Muhammed ed-Debbâ', Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., I, 201.

⁸⁰ Jean Cantineau, *Durûs*, s. 22; İbrahim Enîs, *Esvât*, s. 46.

⁸¹ Temmâm Hasan, *Menâhic*, s. 125; İbrahim Enîs, *Esvât*, s. 43; Sa'rân, *İlmu'l-lûğa*, s. 180.

(medrec) vardır. Dört harf ise boşluktur (cevf: boğaz ve ağız boşluğu). Bunlar vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze'dir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğundan çıktığı ve dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi birinde yer bulmadığı için cevf diye isimlendirilmiştir. Bunlar ancak boşlukta asılıdır. Kendilerinin cevften başka nispet edilecekleri bir bölgeleri yoktur. Çoğu zaman da şöyle diyordu: elif-i leyyine, vâv, yâ hevâidir. Yani boşluktur... Şöyle de der: yâ, vâv, elif ve hemze aynı bölgededir çünkü bunlara bir şey ilişmez.”⁸² Yine şöyle de der: “yâ, vâv ve elif-i leyyine hemze'ye bağlıdır. Seslerinin belirlediği noktalar (medreci) ise farklıdır. Elif'in medreci, damak çukuruna doğru belirlemektedir. Yâ'nın medreci ön azı dişlerine doğru alçalmaktadır. Vâv'ın medreci de iki dudak arasından akmaktadır. Tüm bunların aslı da hemze'den başlamaktadır.”⁸³

Yukarıdaki ifade göstermektedir ki el-Halil, med harflerini herhangi bir mahrece nispet etmemektedir. Böylelikle o, bu harflerin en önemli özelliğini tespit etmiş oluyor ki o da, söz konusu harflerin telaffuzu esnasındaki serbest hava akışıdır. (Yukarıda) “bunlara bir şey ilişmez”, boşluktur demişti. Fakat el-Halil, hemze'nin mahrecini boğazın dibi olarak beyan etmesine rağmen burada onu, cevf harfleriyle bir araya getirmiştir.

Sibeveyh ise, bu mahreci (cevf) zikretmez aksine elifi hemze ve he'nin mahrecinden; med harfi olan vâv ve yâ harflerini de med harfi olmayan vâv ve yâ'nın mahrecinden sayar. Burada el-Halil'in tespiti Sibeveyh'inkinden daha ince bir ayrımdır. el-Halil'in ulaştığı sonuç, ağızdaki yerlerinin sınıрыyla ilgili temel ayrıntılarda farklı olmakla birlikte, “elif, vâv ve yâ'nın mecrası ağzın tamamıdır” şeklinde modern dilbilimcilerin ulaştığı neticeyle uyum içerisindedir. Onlar, bu harflerin bir birinden ayrıldığı noktanın dil ve dudak hareketlerine dayandığını tespit etmişlerdir.

Aynı şekilde görülüyor ki Sibeveyh, şu ifadeleriyle bu harflerin mahreçlerinin diğerlerinden daha geniş olmasının farkındaydı: “Bu

⁸² el-Halil, 'Ayn, I, 57-58; Ezheri, *Tehzibü'l-lüğa*, I, 48.

⁸³ Ezheri, *Tehzibü'l-lüğa*, I, 51.

harfler (elif, vâv, yâ), sesin nefese bağlı olarak aktığı (mehmûs) harflerden farklıdır. Bunlar lîn ve med harfleridir. Mahreçleri sesin nefesinden dolayı geniştir. Bunlardan ne daha geniş bir mahrece, ne de daha uzun bir sese sahip harf vardır. Bu harflerden biri üzerinde vakfedersen ne dudağı ne dili ne de boğazı diğer harflerde olduğu gibi kapatırsın. Bir genişlik bulduğunda, kesilinceye kadar, hemzenin konumunda ses akmaya devam eder. ”⁸⁴ Bu ifade el-Halîl’in “bu harfler, kökü hemzenin yanında olan hevâi-cevfi harflerdir” şeklindeki yukarıdaki görüşünden alınmıştır. Böylece Sibeveyh, söz konusu harfleri telaffuz esnasında serbest hava akışı özelliğini bilme konusunda hocası el-Halîl’den etkilenmiş oluyor. el-Halîl b. Ahmed’in -hemze hariç- onların cevfi olduklarını tespiti; Sibeveyh’in de onlar hakkında “cehrîdir (mechûr) ve sesin havası yani nefesin bu sesleri telaffuz esnasında ağzın dışına doğru serbest bir şekilde akması sebebiyle mahreçleri geniştir” demesi, modern ses araştırmalarının da kabul ettiği görüştür.

Sesli harfleri telaffuz esnasında, havanın akışını tam olarak engelleyen bir yer veya işitilecek şekilde sürtünmeyi gerçekleştiren bir sıkıştırma olmaksızın hava, boğaz ve ağızdan kesintisiz olarak çıkar.⁸⁵

Esasında vâv ve yâ harfleri, harekeli ya da harekesiz olsun, mahreçleri büyük oranda iç içedir. Modern araştırmacılarından birinin konuyla ilgili ifadesi bunu izah eder niteliktedir: “Lüğavî sesler arasında iki ses vardır ki hassasiyetle üzerinde durulması gerekir. Çünkü bu iki harfin harekeli (lîn) ve de harekesiz (med) oluşunda dilin konumu yakın bir benzerlik göstermektedir. Bu harfler vâv ve yâ’dır.”⁸⁶

Bir diğeri de şöyle der: “Yâ’nın uzun kesra ile [med harfi şeklinde] telaffuzu esnasında dilin önüyle damak arasındaki boşluk, normal harf olarak telaffuzu esnasındakinden daha dardır. Dolayısıyla yâ’nın normal şekilde telaffuzunda hışırtılı hafif bir ses duya-

⁸⁴ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 176.

⁸⁵ Sa’rân, *İlmü’l-lüğa*, s. 148.

⁸⁶ İbrahim Enîs, *Esvât*, s. 42.

rız. Aynı şekilde vâv'ın uzun ötre ile [med harfi olarak] telaffuzu esnasında dilin kökü ile damak arasındaki açıklık, normal harf olarak telaffuzu esnasındakinden daha dardır. Böylece biz bu vâv'ın telaffuzu esnasında da hafif bir hışırtı duyarız. Bu sebeplerden dolayı yâ ve vâv, kendilerinde harekeye benzer bir ses [yarım hareke] olmasına rağmen, sessiz seslerden sayılır.”⁸⁷

3. Arapça Harflerin Sıfatları

el-Halil b. Ahmed harfleri mahreçlerine uygun olarak test eden ilk alimdir. Aynı zamanda o, harflerin sıfatlarının ve özelliklerinin farklılaştığını, onların aynı tabiatta olmadıklarını tespit edenlerin de ilkidir. O, her bir harfi diğerinden ayıran sıfatların var olduğunu mülâhaza etmiş hatta harflerden oluşan grupları belli sıfatlarla nitelemiştir. Böylece el-Halil, pek çok ıstılah kullanmış ve “sıhâh, hevâiyye, zelâka, ısmât, mechûr, mehmûs, isti'lâ, lîn, hafâ, meh-tût, madğût” gibi terimlerle harfleri nitelemiştir.

a. Sahih (الصحيح) ve Hevâî (الهوائية)

el-Halil, şöyle der: “Arapçada 29 harf vardır. Bunlardan 25'i *sahih* harftir ki bunların belirli bölgeleri ve boğumlanma noktaları vardır. Dört harf ise boğaz ve ağız boşluğundadır. Bunlar vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze'dir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğundan çıktığı ve dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi birinde yer bulmadığı için cevfi [harfleri] diye isimlendirilmiştir. Bunlar boşlukta asılıdır. Kendilerinin cevften başka nispet edilecekleri bir bölgeleri yoktur.” Çoğunlukla da şöyle diyordu: “Elif-i leyyine, vâv ve yâ *hevâî* yani boşluktaki harflerdir.”⁸⁸ el-Halil, harflerin bazılarını *cevfi* diye vasfeder. Çünkü bunlar boşluktan çıkar. Ciğerlerden çıkan havanın akışı, sesin meydana gelme nedenidir. Bu sebeple harfleri, boşlukta asılı şeklinde niteler. Aynı zamanda o, şöyle de demektedir: “hevâiyye yani boşluktadır, ken-

⁸⁷ Kemal Bişr, *el-Esvât*, s. 84.

⁸⁸ el-Halil, *'Ayn*, I, 57-58; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

disine bir şey ilişmez.” Bu harfler de ona göre dört tanedir: vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze.

Sibeveyh ise elif, yâ ve vâv’ı hevâî saymaktadır.⁸⁹ Bu konuda İbn Cinnî de onu takip etmektedir.⁹⁰ İkisi de hemzeyi sahih harflerden saymaktadır. Harflerin taksimini ünsüzler (savâmit) ve ünlüler (savâit) şeklinde yapan çağdaş dilcilerin benimsediği görüş de budur. Arap dil bilginlerinin *sahih harfler* dediği, günümüz araştırmacılar yanında ünsüzler (savâmit); *hevâiyye* dedikleri de ünlülerdir (savâit).

b. İzlâk (الذلق) ve İsmât (الصم)

el-Halîl, Arap harflerini izlâk (zülk) ve ısmât (satm) diye ikiye ayırmaktadır. Altı tanesini izlâk harfi sayar, geri kalanları da ısmât (musmite) diye isimlendirir. Hevâî harfleri ise dışarıda tutar. Şöyle der: “Dil önü ve dudak harflerinin altı tane olduğunu bil. Bunlar: râ, lâm, nûn, fâ, bâ ve mîm’dir. Bunları izlâk (zülk) harfleri diye isimlendirdim. Çünkü konuşmadaki akıcılık ancak dilin ucu ve dudaklar vasıtasıyla gerçekleşir. Dil ucu ve iki dudak bu altı harfin boğumlanma noktalarıdır. Üç tanesi dil önü (*zelika*) harfidir (râ, lâm, nûn), dil önü ile ön damak arasından çıkar. Diğer üçü de dudak (şefeviyye) harfidir (fâ, bâ, mîm), iki dudak arasından çıkar. Söz konusu altı harfin kullanımının ve telaffuzunun kolay ve akıcı olması, kelime kalıplarında çokça kullanılması anlamına gelir. Dolayısıyla humâsi (beş harfli) kelimelerde bu harflerden bir veya bir kaçı bulunur.”⁹¹ *Zelika* harfleri dilin önünden çıkan harflerdir ki o da üç tanedir (lâm, râ, nûn); ancak el-Halîl, telaffuzdaki sürati/akıcılığı [izlâk sıfatını] dilin ön kenarı ile dudaklara vermektedir ki bu iki mahreç altı harfin boğumlanma noktasıdır. Bu nedenle el-Halîl, altı harfin tamamının izlâk [sıfatlı] olduğu görüşündedir.

Ezherî’nin (ö. 370/980) el-Halîl’den yaptığı rivayet, bunu daha fazla izah eder niteliktedir: “Sahih harfler iki kısımdır: İzlâk ve

⁸⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 176.

⁹⁰ İbn Cinnî, *İrâb*, I, 8.

⁹¹ el-Halîl, *‘Ayn*, I, 51-52.

ısmât. İzlâk harfler altı tane olup iki bölgededir. Birincisi fâ'nın bölgesidir ki onda üç harf mevcuttur. Görüldüğü gibi fâ, bâ, mîm'in mahreçleri, dudakların arasındaki ses sebebiyle aynı yerdedir. Bunlarda dilin herhangi bir fonksiyonu yoktur. İkinci alan ise lâm harfinin bölgesidir ki onda da üç harf mevcuttur. Görüldüğü gibi lâm, râ, nûn'un mahreçleri dilin ucu ile ön damak arasındaki aynı boğumlanma noktasındadır. Bu iki çıkış noktası harflerin akıcılığının olduğu iki yerdir. Harfleri ise telaffuzdaki en hafif, konuşmada en fazla kullanılan ve kelime kalıplarındaki en güzel harflerdir... İsmât harfleri ise aynı şekilde tonsuz/tutuklu/donuk harflerdir. Bu da on dokuz sahih harftir... ve musmite (ısmât) diye isimlendirilir. Çünkü [kelimede] tıkanıklık yaratır ve bir kelimenin tamamı bu harflerden oluşmaz. "Arap dilinin bir özelliği olarak sınırlı sayıda kuraldışı kelimeler hariç, rubâi ve humâsî kelimeler ızlak harflerinden herhangi birini içermeksizin tamamen ısmât harflerinden oluşmaz."⁹²

Sibeveyh ise eserinde söz konusu iki ıstılahı zikretmez. Ancak Arap dil bilginlerinden bu taksim konusunda el-Halil'i takip edenler vardır.⁹³ İbn Düreyd (ö. 321/933), söz konusu bu ikili taksim tespitini, Ahfeş'inde (ö. 292/904) yaptığı gibi şöyle delillendirmektedir: "Harfler[in bir kısmı] *muzlaka* (izlâk) diye isimlendirilmektedir. Çünkü üretildiği yer dilin [ön] kenarıdır. Her şeyin kenarı da onun ucudur. Harflerin en hafifi, diğer harflerle uyum sağlaması açısından en güzeli, bu [izlâk] harfleridir. Diğerleri ise *musmite* (ısmât) diye isimlendirilmektedir. Çünkü [telaffuzunun] dile zor gelmesi sebebiyle bu harfler, kelimenin tamamına sahip olduğunda, onu tutuklu hale getirir."⁹⁴

İbn Cinnî, el-Halil'in yukarıda geçen ifadelerini şu cümleleriyle özetlemiştir: Harflerden bazıları izlâk harfleridir. O da altı tanedir: lâm, râ, nûn, fâ, bâ ve mîm. Zira bu harfler, dilin ucuna -başı ve ön kenarına- dayanır. Bazıları da ısmât harfleridir ki bunlar, geri

⁹² Ezherî, *Tehzib*, I, 50-51.

⁹³ Muhammed b. Hasan b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-lüğa*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., I, 8; İbn Cinnî, *İrâb*, I, 64-65.

⁹⁴ İbn Düreyd, *Cemhere*, I, 7.

kalanlarıdır... Çünkü rubâî veya humâsî bir kelimenin izlâk harfleri olmaksızın, ısmât harflerle inşa edilmesi onu donuklaştırır.”⁹⁵

Fakat burada, el-Halîl’in ifadelerinde olduğu gibi, İbn Cinnî’nin altı harfi dil ucuna yerleştirme konusundaki açıklamasının bir kısmı doğrudur. Bu harfler iki bölgede bulunur. Lâm, râ ve nûn dilin ucuna dayanır; fâ, bâ ve mîm’in mahreci de iki dudak arasındır ve bunda dilin herhangi bir fonksiyonu yoktur.

Modern sesbilimciler ise çoğunlukla bu iki ıstılahla önem vermezler. Bazıları el-Halîl’in bölümlenmesinin aynısını zikreder. İbrahim Enîs, *zelâke* kelimesinin medlulünü şu ifadeleriyle tartışır: “Bilinen yaygın anlamından daha fazla bir mana ifade etmez. O da, zorlama ve duraklama olmaksızın Arapça kelimelerindeki hareket kabiliyetidir. Bilindiği üzere dilin akıcılığı ise, konuşma esnasında telaffuz ve hareket güzelliğidir. Dolayısıyla bu altı harf, Arap kelimelerinde yaygınlığı en fazla olan harfler olduğuna göre, mahreçlerine, sıfatlarına veya sesbilim çalışmalarının herhangi bir bölümüne bakmaksızın bunlara, izlâk harfleri itlak olunur.”⁹⁶

c. Cehr (المجهور) ve Hems (المهموس)

el-Halîl, bazı harflerin telaffuzunda nefesin aktığını mülâhaza etmiştir. Nefesin akışına herhangi bir şey engel olmaz ve konuşan, nefes akışı esnasında bir zorluk çekmez. Harflerin bazısında da nefes perdelenir ve ağzın belirli bir boğumlanma noktasında durur. Konuşan kimse için, nefesini devam ettirmek kolay olmaz. Ancak el-Halîl, *Kitabü’l-‘ayn*’da cehr ve hems ıstılahlarını açıkça zikretmemiştir. Fakat İbn Keysân (ö. 299/911), el-Halîl’in görüşünü nakle ederken hems ıstılahını zikretmektedir. [Rivayete göre İbn Keysân] şöyle der: “Bir kimsenin, el-Halîl’den rivayetle şöyle dediğini işittim: Hemze’yle [kitabıma] başlamadım. Çünkü hemze nok-

⁹⁵ İbn Cinnî, *İrâb*, I, 64-65.

⁹⁶ İbrahim Enîs, *Esvât*, s. 109-110.

sanlaşır, değişir ve hazfe uğrar... he ile de başlamadım. Çünkü o, *mehmûs* ve sesi olmayan hafî bir harftir.”⁹⁷

Bu rivayette el-Halil’in, he harfini mehmûs diye nitelenmesi açıktır. Aynı şekilde ez-Zeccâc’ın (ö. 310/923), cehr ve hems’in tarifi hakkında el-Halil’den naklettiğine göre o, şöyle der: “el-Halil’in de belirttiğine göre harfler mechûr (cehr sıfatlı) ve mehmûs (hems sıfatlı) diye iki kısımdır. Cehr harfleri, mahrece baskısı fazla olan ve nefesin kendisiyle beraber akmasına mani olan harftir. Hems harfleri de mahrece baskısı zayıf ve kendisiyle beraber nefesin de aktığı harftir.”⁹⁸ Söz konusu bu rivayet el-Halil b. Ahmed’in mechûr ve mehmûs harfleri bildiğini gösteren kesin bir kanıttır. Yukarıdaki iki rivayet [el-Halil’in böyle bir ayrımı bildiğini] Ebu’l-Hasan el-Ahfeş’e ait şu rivayetten daha fazla teyit eder: “Sibeveyh’e mehmûs ile mechûr arasındaki ayrımın ne olduğunu sordum. Şöyle cevap verdi: Mehmûs harfi gizlersen ve ardından tekrarlırsan, buna imkan verir. Mechûr harf ise bu konuda sana imkân vermez. Daha sonra Sibeveyh, te (ت) harfini diliyle tekrarladı ve sustu. Ve o, şöyle dedi: Nasıl oluyor görüyor musun! Tı (ط) ve dâl (د) harflerini de tekrarlamaya çalıştı. ت harfiyle aynı mahreçten çıkmalarına rağmen, buna imkan vermiyorlardı. Zannediyorum o, bunu el-Halil’den rivayet etti.”⁹⁹

Bütün bu rivayetler el-Halil’in, harfleri mechûr ve mehmûs şeklinde taksim etmeksizin bunları zikrettiğini ispat eder. Sadece he (ه) harfinin mehmûs olduğunu sarahaten zikretmiştir.

ez-Zeccâc’ın el-Halil’den naklettiği cehr ve hems tanımına dönecek olursak, onun etkisini öğrencisi Sibeveyh’in bu ıstılahları tanımlarkenki ifadelerinde açık bir şekilde görürüz. O şöyle der: “Mechûr: mahrece baskının/itimadın fazla olduğu harftir. Baskı sona erinceye kadar nefes akmaz, [baskı ortadan kalktığında] ses akar... Mehmûs ise mahrece baskının en zayıf olduğu ve nefesin

⁹⁷ Suyûti, *Muzhîr*, I, 90.

⁹⁸ ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sirrî, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhû*, thk. Abdülcelil Şelebi, Beyrut: Alemü’l-Kütüb, 1988, I, 414.

⁹⁹ Sîrâfi, *Şerhu kitâbi Sibeveyh*, VI, 461. Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, nu. 528.

kendisiyle aktığı harftir.”¹⁰⁰ ez-Zeccâc’ın rivayet ettiğine ve Sibeveyh’in de eserinde zikrettiğine göre el-Halil’in açıkladığı söz konusu iki tanım, [eserinde yer almasa bile] sonrakiler için kesin bir metin hükmündedir.

Sibeveyh alfabedeki harfleri, nefesin akıp akmaması yönünden iki kısma ayırır. Neticede on dokuz tane harfin cehr sıfatlı (mechûr) olduğunu görür. Bunlar: hemze (ء), elif (ا), ‘ayn (ع), ğayn (غ), qâf (ق), cîm (ج), yâ (ي), dâd (ض), lâm (ل), nûn (ن), râ (ر), tı (ط), dâl (د), zay (ز), zı (ظ), zel (ذ), bâ (ب), mîm (م), vâv (و). Mehmûs harflerin de on tane olduğunu görür. Bunlar: he (ه), ha (ح), hı (خ), kef (ك), şîn (ش), sîn (س), te (ت), sâd (ص), se (ث) ve fe (ف).¹⁰¹

Çağdaş sesbilim uzmanlarına göre cehr ve hems lafızlarının ifade ettiği anlam, ses tellerinin titremesi ve titrememesidir. Onlara göre mechûr ses, kendisiyle ses tellerinin titreştiği, mehmûs ses ise kendisiyle ses tellerinin titreşmediği [harfler]dir.¹⁰² Modern dilbilimciler el-Halil ve Sibeveyh’in harfleri cehr ve hems şeklindeki taksimine uymakta fakat üç harf konusunda onlardan ayrılmaktadırlar. Hemze (ء), qâf (ق) ve tı (ط) eskiler tarafından cehrî sayılırken, çağdaş dilbilimcilere göre söz konusu harfler cehrî değildir.

d. İsti'lâ (الإستعلاء) ve istifâl (الإستفال)

el-Halil, sahih harflerden bahsederken, onları ismât ve izlâk diye ayırmıştı. Ona göre izlâk harfleri, yukarıda da gördüğümüz gibi iki bölgedeki [dil önü ve dudaklardaki] altı harfti. Ismât harfleri de on dokuz harfti. Bunların on dördünün mahreci ağızdadır. [On dört harften] beşi *isti'lâ*, geri kalan [dokuzu] *inhifâd* harfleridir. İfadesi şöyledir: “İsmât, aynı zamanda satm, harfleri on dokuz tane sahih harftir. Beş tanesi boğazdan çıkar: ع، ح، ه، خ، غ. On dört tanesi de ağızdan çıkar. Boğumlanma noktaları, dilin üstünün dibinden ucuna kadarki alandır. Bunların beşi yükselen (*isti'lâ*)

¹⁰⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 434.

¹⁰¹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 434.

¹⁰² İbrahim Enis, *el-Esvât*, s. 20; Jean Cantineau, *Durûs*, s. 25.

harftir: ط، ض، ص، ظ، ق. Müsta'liye diye isimlendirilir. [Geri kalan] dokuz harf de inhifâd/dilin alçaldığı harftir. Bunlar: ث، ذ، ت، د، س، ز، ش، ج، ك¹⁰³.

el-Halil'in etkisini Sibeveyh'in ifadelerinde -harfleri müsta'liye ve müstefile diye ayırırken- açık bir şekilde görmekteyiz. "Sâd (ص), dâd (ض), tı (ط), zı (ظ), ğayn (غ), qâf (ق) ve hı (خ) üst damağa doğru yükselen (*müsta'liye*) harflerdir."¹⁰⁴ Geri kalan harfleri de *istifâl* diye nitelemektedir.¹⁰⁵

el-Halil ve Sibeveyh'in ayırımlarını dikkatle incelediğimizde *isti'lâ* harflerinin el-Halil'e göre beş; Sibeveyh'e göre de hı (خ) ve ğayn'ın (غ) ziyadesiyle yedi olduğunu görürüz. Sibeveyh'e göre geri kalanlar da *istifâl* harflerdir. el-Halil, telaffuzunda dilin etkinliği olan müsta'liye ve müstefile harflerini zikrederek ince bir ayrıma gitmektedir. Boğaz ve dudak harflerini dışarıda bırakmaktadır. Çünkü bu harflerin oluşumunda dilin bir fonksiyonu yoktur. Dolayısıyla boğaz harfleri olduğu için ğayn ve hı'yı isti'lâ harflerinden ayrı tutmaktadır. Sibeveyh ise söz konusu yedi harfi isti'lâ harfi saymaktadır. Çünkü onun görüşüne göre bu harflerde [dil], üst damağa doğru yükselir. Sibeveyh, kendisine ufuklar açan hocası el-Halil'den ziyadesiyle etkilenerek Arapça harfleri daha fazla incelemiştir. O, yedi harften dördünü, isti'lâ yanında *itbak* (mutbaka) olarak sayar. Bunlar: ط، ض، ص، ظ. Geri kalanlar da infitah (münfetaha) harflerdir.¹⁰⁶ el-Halil, bu dört harfi bilmiyor değildi. Hatta onları kalın harfler (فخام الحروف) olarak isimlendirmişti.¹⁰⁷ Bu konuda Arap dil bilginleri ve modern sesbilimciler de onları takip etmişlerdir.

¹⁰³ Ezherî, *Tehzîb*, I, 51.

¹⁰⁴ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 129.

¹⁰⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 101.

¹⁰⁶ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 436.

¹⁰⁷ el-Halil, *'Ayn*, VIII, 167.

e. Lîn (اللين)

el-Halîl, lîn sıfatını sadece elif için geçerli sayar. O, şöyle der: “elif-i *leyyine*, vâv ve yâ hevâiyye’dir yani boşluktadır.”¹⁰⁸ Sibeveyh ise şu ifadelerinde [lîn sıfatını] üç med harfi için de geçerli sayar: “Lîn harfleri, sesin uzadığı med harfleridir. Bu harfler elif, vâv ve yâ’dır.”¹⁰⁹ Bir yerde de sadece vâv ve yâ harfinin sıfatı olarak zikreder: “Harflerden bazıları leyyine’dir. Bunlar vâv ve yâ’dır. Çünkü ikisinin mahreci diğer harflerden daha fazla ses akım genişliğine sahiptirler. وَأَيُّ örneğinde olduğu gibi. Dilersen kelimedeki vâv harfinin sesini devam ettirerek çekebilirsin.”¹¹⁰ Bu açıklamanın ardından elif harfini ise *hâvî* harfi diye niteler: “Elif, sesin akışıyla genişleyen/yayılan harftir. Yâ ve vâv harflerinin mahrecinden daha geniş bir mahrece sahiptir. Çünkü vâv (و) harfinde dudaklarını [nereyseye] kapatırsın, yâ (ي) da ise dilin damağa doğru yükselir.”¹¹¹

Lîn harflerinin, kendisiyle sesin uzadığı harfler olduğunu ve hâvî’nin de kendisinde hava/boşluk olduğunu bilirsek, bu konuda Sibeveyh’in el-Halîl’in görüşlerinden ayrılmadığını görürüz. Nitekim el-Halîl, en geniş alana yayılan harf olduğunu göstermek için elif’i diğer iki kardeşiyle (vâv ve yâ) birlikte *hevâiyye* diye belirtirken, [özellikle elif harfini] *leyyine* diye niteleyerek daha ince bir ayrıma gider.

Çağdaş sesbilimciler ise kadim ulemanın elif, vâv ve yâ’nın *lîn* ve *med* sesleri olduğu konusunda ortaya koymuş oldukları görüşlerden dışarı çıkmazlar.¹¹²

f. Hafâ (الخفاء)

el-Halîl, he (هـ) harfini hafâ diye niteler.¹¹³ Başka bir yerde de yâ (ي) harfini he’ye benzetir. Şöyle der: “Yâ, hafiflik ve gizlilik (hafâ)

¹⁰⁸ el-Halîl, ‘*Ayn*, I, 57; Ezherî, *Tehzîb*, I, 48.

¹⁰⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, III, 426.

¹¹⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 435.

¹¹¹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 435-436.

¹¹² Jean Cantineau, *Durûs*, s. 38; İbrahim Enîs, *el-Esvâtü’l-lüğaviyye*, s. 28.

hususlarında he'nin benzeridir."¹¹⁴ Sibeveyh de hocasından bunu almış ve kitabının pek çok yerinde he harfini *hafiyye* diye vafsetmiştir.¹¹⁵ Diğer dil bilginleri de onları takip etmişlerdir.

g. Mehtût (المهتوت) ve Madğût (المضغوط)

el-Halil, hemzeyi vurgulu/takviyeli (mehtûte), baskılı (madğûte) diye niteler. Şöyle der: "Hemze'ye gelirsek onun mahreci, vurgulu ve baskılı olarak boğazın dibindedir. Bu sıfatı azaltılırsa yumuşar ve böylece yâ, vâv ve elif'e dönüşür."¹¹⁶ el-Halil'in hemze hakkındaki görüşü, *Lisânü'l-Arab*'da şöyle geçmektedir: "Boğazın dibindeki vurgulu ses, hemzeye dönüşür. Hemzeden bu vurgu azaltılırsa he'nin mahrecine dönüşen bir nefes olur."¹¹⁷ el-Halil, he'yi de mehtût bir ses diye niteler ve şöyle der: "he (هـ)'deki takviye/tonlama (hette/hehhe) olmasaydı, mahreç yakınlığı sebebiyle ha (ح) harfine benzerdi."¹¹⁸

İbn Manzûr'un rivayet ettiğine göre Sibeveyh, هـ'yi mehtût bir ses olarak niteler: "Sibeveyh şöyle dedi: Mehtût harflerden biri he'dir. Bu hal kendisinde var olan zayıflık ve gizlilik sebebiyledir."¹¹⁹ Diğer dil âlimleri de he'nin vurgulu bir ses olduğu konusunda el-Halil ve Sibeveyh'e uymaktadırlar.¹²⁰

Çağdaş sesbilim uzmanları ise hemze'yi niteleme konusunda el-Halil'in görüşünden uzaklaşmazlar. Onlara göre hemze, gırtlak

¹¹³ Sibeveyh, *el-Kitâb*, III, 532; Suyûtî, *Muzhir*, I, 90.

¹¹⁴ Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 314.

¹¹⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, II, 210, 421; IV, 195.

¹¹⁶ el-Halil, *'Ayn*, I, 52.

¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4610.

¹¹⁸ el-Halil, *'Ayn*, I, 57.

¹¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4610.

¹²⁰ İbn Cinnî, *İ'râb*, I, 64; İbn 'Asfûr el-İşbîlî, *el-Mümti'u'l-kebir fi't-tasrif*, thk. Fahrüddin Kabâveh, Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedide, 1979, II, 676; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufassal*, X, 131.

tam olarak kapalıyken ansızın, sert bir şekilde açılmasıyla oluşan ve işitilen şiddetli bir sestir.¹²¹

Sonuç

Bu makale, harflerin çıkış yerlerini mülâhaza edip onları test eden, harflerin bölgeleri ve sıfatlarını tanımlayan, böylece günümüzde de araştırmacıların beğenisini toplayan sonuçlar ortaya koyan el-Halil b. Ahmed'in gerçekleştirdiği sesbilim çalışmalarını içerir. [Elde edilen sonuçlardan] bazıları şunlardır:

1. el-Halil b. Ahmed, dilin yapısını *el-'ayn* adlı kitabının mu-kaddimesinde ele alarak, bu yapının ses temelli olduğuna dikkat çekenlerin ilki sayılır. O, işitme ve telaffuza dayanarak harflerin mahreç ve sıfatlarını belirlemiştir.

2. el-Halil b. Ahmed, Arapça harflerin mahreçlerini tespit edenlerin öncüsü sayılır. O, telaffuz azalarını nitelerken genellemelere yönelmektedir. Sıbeveyh ve diğer âlimler, onun görüşlerini izlemişlerdir.

3. el-Halil b. Ahmed, *mahreç* olarak isimlendirdiği ve iki uzvun kavuşmasıyla gerçekleşen telaffuzun konumunu belirleyenlerin ilki sayılır. Ayrıca *medrec* ve *hayyiz* gibi fonetik terimler de onun tarafından kullanılmıştır.

4. el-Halil b. Ahmed, harflerin mahreçlerini boğazın dibinden başlayarak, yukarı doğru devam eden bir tertiple sıralamıştır.

5. el-Halil, med harflerinin (ى ا و) en önemli özelliğinin telaffuz esnasında havanın serbest akışı olduğunu belirtir ve söz konusu harfleri *hevâiyye* diye niteler.

6. el-Halil, harfleri *sahih* ve *hevâiyye* diye taksim edenlerin ilkidir. Sıbeveyh de bu konuda onu takip etmiştir. Ancak o, hemze'yi hevâî harflerden saymaz, *sahih* harfler kategorisinde sınıflandırır.

¹²¹ İbrahim Enis, *el-Esvâtü'l-lügaviyye*, s. 90.

7. el-Halil, bazı harflerin dile diğerlerinden daha kolay olduğunu ve daha fazla kullanıldığını tespit etmiştir. Bu harfler altı tanedir: râ, lâm, nûn, fe, bâ, mîm. Bunları *akıcı (zulk/izlâk) harfler* diye isimlendirir. Bu altı harfin, ‘ayn (ع) veya qâf’ın (ق) olmadığı rubâi veya humâsî kelimeler diğer dillerden alınarak türetilen (muhdes/mübtede’ / müvelled) kelimelerdir.

8. el-Halil, bazı sesleri özel sıfatlarla nitelemektedir. Lîn, hafâ vb. gibi.

9. el-Halil’den sonra gelenlerin, ses bilimi konusunda onun iyâli olduğu görülmektedir. [Sonrakilerin] seslerle, [harflerin] sıfatları ve isimleriyle ilgili kitaplarında yeni bir şey yoktur. el-Halil’in nitelemeleri üzerine, ancak bazı sıfatların iyileştirilmesi konusunda ilavelerde bulunmuşlar ve harfleri zikrettiği bölgelerden bazı harfleri çıkararak bir diğerine nakletmişlerdir.

Sonuç olarak bu ilmin sahibi ve öncüsü olması hasebiyle el-Halil b. Ahmed, konunun uzmanlarının da kabul ettiği rehber ve öncü bir âlimdir.

Kaynakça:

Abduttevvâb, Ramazan, *el-Medhal ilâ ilmi’l-luğa*, Kahire: Mektebe el-Hâncî, 1996.

Bergsträsser, *et-Tatavvuru’n-nahvi li’l-lüğati’l-Arabiyye*, trc. Abduttevvâb, Ramazan, Kahire: Mektebe el-Hâncî, 1994.

Bişr, Kemal, *el-Esvâtü’l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetü’ş-Şebâb, ts.

Cantineau, Jean, *Durûs fî ilmi esvâti’l-Arabiyye*, trc. Sâlih el-Karmâdî, Tunus: Mektebe Merkez ed-Dirâsât ve’l-Buhûs, 1966.

el-Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-lüğa*, thk. Abdusselam Harun, Mısır, 1964.

- el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmîrrâî, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1988.
- el-Kârî, Ali b. Sultan, *el-Menhecû'l-fikriyye şerhu'l-mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Mısır: Şeriketü Mektebe, 1948.
- el-Mahzûmî, Mehdi, *'Abkarî mine'l-Basra*, el-Cumhûriyyetu'l-İrâkiyye Vizâretü'l-İ'lâm, 1972.
- el-Müberrid, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdulhâlık Adîme, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1963.
- Enîs, İbrahim, *el-Esvâtu'l-lügaviyye*, Mısır: Mektebetü Anglo el-Mısriyye, 1987.
- Hasan, Temmam, *el-Luğa beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye*, Fas: Dâru's-Sekâfe, ts.
- _____, *el-Luğatü'l-Arabiyyeti ma'nâha ve mebnâhâ*, Fas: Dâru's-Sekâfe, ts.
- _____, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-lüğa*, Fas: Dâru's-Sekâfe-Dâru'l-Beydâ, 1985.
- Hüleyl, Muhammed Hilmî, "el-Lügaviyyât et-tatbîkiyye ve mu'cemuhâ", *Mecelletü el-lisâni'l-Arabî*, sy. 22.
- İbn 'Asfûr el-İşbîlî, *el-Mümti'u'l-kebîr fi't-tasrîf*, thk. Fahrüddin Kabâveh, Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, 1979.
- İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb (İ'râb)*, thk. Hasan Hindâvî, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1985.
- İbn Düreyd, Muhammed b. Hasan el-Ezdî, *Cemheretü'l-lüğa*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vdğr., Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

İbn Ya'îş, *Şerhu'l-mufasssal*, Kahire: Mektebe el-Mütenebbi, ts.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kirââti'l-aşr*, mhk. Ali Muhammed ed-Debbâ', Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Ömer, Ahmed Muhtar, *Dirâsetü's-savti'l-lüğavî*, Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1991.

Pei, Mario, *Ususü ilmi'l-lüğâ*, trc. Ahmed Muhtar Ömer, Camiatü Trablus, 1973.

es-Sa'rân, Mahmud, *İlmu'l-luğâ*, Beyrut: Daru'n-Nehda, ts.

es-Seyrâfî, Hasan b. Abdullah Ebû Said, *Şerhu kitâbi Sibeveyh*, VI, 461. Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, nu. 528.

Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Kalem, 1966.

Suyûtî, *Muzhir fi ulûmi'l-luğati ve envâihâ*, şrh. Muhammed Ahmed Câdulmevla vdğr., Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sirrî, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhû*, thk. Abdülcelil Şelebî, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1988.

Zemaşşerî, *el-Mufasssal fi ilmi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.

